

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Історичний факультет
Кафедра історії України

Дипломна робота магістра

з теми:

**ПРАВОСЛАВНА ПРЕСА УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДОБУ СУСПІЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЙ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

Виконав: студент 2 курсу,
Ist1-M20 групи
спеціальності 014 Середня освіта (Історія)
Гринчук Ярослав Васильович

Науковий керівник:
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України
Заводовський Анатолій Анатолійович

Рецензент:
кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії
Дубінський Володимир Анатолійович

Кам'янець-Подільський – 2021

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Стан історіографічної та джерельної бази дослідження.....	7
1.1. Історіографічні здобутки.....	7
1.2. Джерельна база дослідження.....	18
1.3. Методологія дослідження.....	20
Розділ 2. Становлення православної преси в українських губерніях Російської імперії.....	22
2.1. Витоки і розвиток православної періодики.....	22
2.2. Класифікація та провідна тематика видань.....	33
Розділ 3. Відображення суспільно-політичних подій на сторінках православної періодики.....	46
3.1. Пропаганда морально-етичних принципів християнства.....	46
3.2. Проблема національних відносин на сторінках преси.....	59
3.3. Балканське питання.....	67
Розділ 4. Культурно-просвітницька та освітня діяльність православного духовенства на шпальтах православної преси.....	76
4.1. Освітня діяльність духовенства.....	78
4.2. Українознавчі аспекти просвітницької діяльності духовенства.....	88
4.3. Критика «аморальних» проявів модерністської літератури.....	94
Висновки.....	103
Список використаних джерел і літератури.....	106

Вступ

Суспільні трансформації як соціологічний феномен кінця XIX початку XX ст. насамперед стосуються соціальної структури, укладу життя і ментальності українців. Такі трансформації означають зміну українського суспільства шляхом диференціації, що й уможливило рух та інновації. Традиційність же українського соціуму ґрунтувалася передовсім на незмінності і циклічному характері способу життя, кожна генерація століттями була зобов'язана до постійного відтворення традиційних зв'язків і репродукування тієї самої соціальної ситуації.

Сучасний науковий дискурс розглядає суспільні трансформації кінця XIX – початку XX ст. як заключну частину модернізації – перманентної інновації, яка протистоїть принципу традиції, динамічне і змінне – сталому й стабільному. Аби цей новий принцип почав діяти, мали впасти ті перепони, які гальмували прогрес. Свобода – перша і найголовніша умова всіх інновацій. Суспільна реалізація ідеї свободи – передумова модернізації як інновативних соціальних змін. Ґрунт для модернізації підготувала реалізація ліберальних ідей у XIX ст.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлена необхідністю врахування ролі православної преси в модернізації українського суспільства, її ставленням до громадянських інститутів, зокрема політичних партій, державними органами влади тощо – фактично не дослідженої сторінки історії церкви і релігійної думки. Важливість й актуальність вказаної теми визначаються ще й суто загальнодуховними, релігієзнавчими, націєтворчими проявами православної преси, які не втратили своєї духовної і художньо-естетичної цінності та залишаються неоціненними джерелами для гуманітарної освіти і виховання до сьогодні.

Періодичні православні видання можуть стати найбільш об'єктивними джерелами для вивчення суспільних трансформацій, історії

та культури зазначеного історичного періоду, бо вони є не лише носіями інформації, але й адекватним відбитком багатьох аспектів тогочасного суспільного життя. За визначенням одного з авторів церковних часописів П. Красіна: "Часопис – це фотографія, яка механічно схоплює все – потрібне і непотрібне, важливе і ні, випадкове і необхідне; це – фонограф, що передає однаково чисті та фальшиві звуки" [56, с. 780].

Об'єктом дослідження є суспільні трансформації в українському суспільстві, місце і роль православних періодичних видань у суспільному житті України.

Предметом дослідження стала православна преса, що видавалася в українських губерніях Російської імперії, її вплив на розвиток та інновації в освіті, культурі й духовності української нації в цілому.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1861 р. по 1921 р. Нижня межа роботи обумовлена початком «великих» буржуазних реформ у Російській імперії, які істотно вплинули на становище православної церкви в цілому та її періодику зокрема. Верхня межа дослідження пов'язана з поразкою Української національно-демократичної революції, в результаті чого українські землі були поділені між Українською СРР, Польською Республікою, Королівством Румунія та Чехо-Словацькою Республікою.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію українських губерній, що входили до складу Російської імперії, а саме, Київської, Волинської, Подільської, Таврійської, Катеринославської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської.

Мета роботи полягає у тому, щоб на основі комплексного і об'єктивного аналізу джерел та наукової літератури виявити найсуттєвіші риси православної преси, як одного з визначальних чинників суспільних трансформацій в Україні кінця XIX початку XX ст.

Для досягнення цієї мети були поставлені такі **завдання**:

- визначити рівень наукових досліджень зазначеної теми;

- проаналізувати становлення і подальші зміни православної преси, розкрити її провідну тематику;
- з'ясувати вплив православної преси на формування громадської думки і світоглядних засад суспільства;
- проаналізувати вплив православної преси на становлення національної свідомості українців;
- охарактеризувати українські національні риси у церковному проповідництві, висвітлені православними часописами;
- подолати ідеологічні бар'єри і стереотипи, що виникли в суспільстві відносно православної преси та її ролі у духовному житті України.

Методологічну базу роботи становлять методичні принципи міждисциплінарності, системності, класифікації та періодизації. В дослідженні також було використано низку спеціальних наукових історичних методів, зокрема: історико-хронологічний, історико-системний, проблемний, біографічний, методів історичної компаративістики і потестарної імагології. При дослідженні теми важливе значення надавалось використанню методу критичного аналізу. З цих позицій були проаналізовані публікації православних періодичних видань, їх багатожанровість і тематичну різнобічність.

Наукова новизна дослідження полягає в у тому, що на основі ретельного вивчення широкого кола джерел та наукової літератури вперше комплексно досліджено становлення і розвиток православних періодичних видань, їх вплив на суспільні трансформації кінця XIX – початку XX ст. як заключну частину модернізації українського суспільства. Спростовано висновки радянської історіографії про те, що українське духовенство цілковито підтримувало у своїх проповідях антиукраїнську політику царизму, наведено факти винесення на сторінках журналів на читацьке обговорення проблеми зникнення української церковної проповіді та впровадження рідного слова в церковну практику.

Практичне значення роботи полягає у можливості її використання в курсах лекцій з низки навчальних дисциплін, зокрема: історії України, релігієзнавства, журналістики, історіографії, етнології та літературознавства. Крім того, матеріали роботи можуть бути використані у процесі викладання курсу історії Української Церкви у вищій школі, у наукових студіях з проблем українського націєтворення тощо.

Апробація результатів дослідження здійснена шляхом обговорення дипломної роботи магістра та її рекомендації до захисту на засіданні кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету, основні положення роботи відображено у публікації в збірнику наукових праць та доповіді автора на звітній науковій конференції студентів і магістрантів К-ПНУ імені Івана Огієнка. (м. Кам'янець-Подільський, 2021).

Публікації. Основні положення, результати та висновки роботи висвітлені у статті в "Збірнику наукових праць студентів і магістрантів Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка" (м. Кам'янець-Подільський, 2021).

За структурою робота складається зі вступу, чотирьох розділів, які поділено на параграфи, висновків (разом – 104 стор.), переліку використаних джерел і літератури (161 позиція). Повний обсяг магістерської роботи – 120 стор.

Висновки

Кінець XIX – початок XX ст. в історії України ознаменувався багатьма подіями, вектори яких спрямовані в майбутнє. Саме тому ця доба приваблює істориків, політологів, культурологів, мистецтвознавців та багатьох інших, хто ставиться до минулого як до підґрунтя соціальних процесів майбутнього і вбачає в ньому джерело для адекватного розуміння та неупередженої оцінки проблем сучасності. Згідно з цією позицією будь-яка грань суспільного життя набуває вартості та значущості. Особливо це стосується проблем духовності нації, що отримали своє віддзеркалення у періодичних виданнях.

З усіх релігій найбільший вплив на українське націєтворення справило православ'я. Якраз у його духовному ареалі відбувся етногенез української нації, формувалося та розвивалося національно-культурне життя українців. За час свого існування на українських землях православ'я само зазнало значних еволюційних змін і трансформувалося у самобутнє духовно-культурне явище. Треба відзначити, що преса православної церкви була трансформатором і каталізатором цих процесів.

Соціально-політичними та релігійними передумовами виникнення більшості періодичних видань стали значні зрушення у суспільній свідомості народу та прагнення царського уряду посилити свій вплив на маси через духовні засоби масової інформації.

Православна церква, що функціонувала у вказаний період в Україні, була підкорена Російській державі, тому й преса, відповідно, змушена була керуватися ідеологічними настановами уряду імперії. Це знайшло свій відбиток у концепції публікацій, їх ідеологічній спрямованості, тематиці і проблематиці. Таким чином, преса православної церкви наприкінці XIX – поч. XX ст. виконувала агітаційні та організаційні функції, маніпулюючи свідомістю мас.

Разом із тим, православна преса перетворилась на справжнього духовного пастиря народу. На той час не було жодної значущої грані чи явища суспільного життя, яке б не отримало адекватної оцінки на шпальтах церковних часописів. Зміст багатьох публікацій був присвячений українській тематиці що поза волею царських чиновників мало важливе значення для національно-духовного життя українського народу.

Проблеми розвитку і функціонування в суспільстві української мови, проведення богослужіння і перекладу Святих книг на мову народу трактувалося багатьма православними публіцистами як запорука державності і самостійності України. Динаміка розвитку визвольних ідей простежується на матеріалі часописів "Народ", "Христианская мысль", "Церковно-общественная мысль", "Православная Подолия" та ін. Історичний факт про те, що деякі представники духівництва, публіцистична творчість яких досліджена у представленій роботі, були членами уряду та урядових комісій Української Держави 1917-1918 рр., красномовно свідчить про правильність зроблених висновків щодо їх позицій відносно українізації.

Преса православної церкви в Україні виконувала ціннісно-орієнтуючу, виховну і організаційну функції. Ці задачі реалізувались у багатьох аспектах, а саме, у прищепленні аудиторії християнських засад, у формуванні загальнолюдських принципів існування суспільства та особистості, у критичному осмисленні явищ соціального та політичного життя країни.

Статті з літератури, образотворчого мистецтва, архітектури, музики, які постійно публікувались у пресі православної церкви не тільки переслідували просвітницькі цілі, але й розглядали проблем мистецтва як підґрунтя для ствердження християнських догм та істин.

Дослідження православної преси дозволяє визначити роль церкви в тогочасному історичному процесі, а також врівноважити уявлення про

місце духівництва в суспільному житті. Це зумовлено необхідністю науково-об'єктивного підходу до вищезначеної проблеми, оскільки за роки радянської влади, що відзначалася войовничим атеїзмом, церква і священнослужителі піддавалися у пресі осуду і нещадній іронії та сатири.

Аналіз тематики і проблематики часописів, проведений із залученням архівних матеріалів, дозволяє накреслити істинну картину тогочасного життя, оскільки преса, як ніяке інше джерело допомагає розумінню об'єктивності й цілісності історичної правди.

Висвітлені у роботі теми релігійної періодики є суспільно важливими для того часу, а трактування більшості з них залишається актуальним і нині. Протистояння духівництва і церкви руйнівним впливам позитивістських теорій, розвитку атеїстичних концепцій у філософії та літературі, антирелігійному мистецтву, масовій культурі тощо, що відбилось у пресі православної церкви, публіцистичні засоби, що вживалися для переконання аудиторії, заслуговують на пильну увагу і ретельне вивчення та застосування у релігійній періодиці ХХІ ст.

Вони важливі для самосвідомості нації, усвідомлення і засвоєння вищих духовних цінностей і необхідності їх впровадження у повсякденне життя народу і особистості.

Список використаних джерел і літератури

I. Неопубліковані джерела

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві

1. Господину Киевскому, Подольскому и Волынскому генерал-губернатору от Подольского губернатора (1867 г.). Ф. 442. Оп. 363. Спр. 431. 7 арк.
2. Дело о сборе пожертвований среди населения Киевской, Подольской губерний для закупки хинина для действующей армии. Ф. 442. Оп. 56. Спр. 112. 5 арк.
3. Дело введениях в духовных семинариях преподаваниях по обличению социализма. (1909.г.). Ф 711. Оп. 3. Спр. 3208. 7 арк.
4. Жалоба крестьян с. Саварки в Киевский исполнительный комитет на священника Скарженовского, не желающего признать новое правительство. (1917 г.). Ф. 127. Оп. 953. Спр. 21. 6 арк.
5. Заява священника Феодосія Левицького про бажання прийняти по життєво на постійне утримання 5 осіб нижніх чинів, що отримали поранення на війні і не спроможні до фізичної праці. Ф. 442. Оп. 56. Спр. 261. 4 арк.
6. Инструкция киевского митрополита Арсения к духовенству. (1866г.). Ф. 182. Оп. 2. Спр. 18. 10 арк.
7. О принятии мер по борьбе с распространением католицизма в Подольской губернии. (1887 г.). Ф. 442. Оп. 542. Спр. 100. 2 арк.
8. О появлении в газете «Почаевские известия» статей антисемитского направления. (1910 г.). Ф. 442. Оп. 860. Спр.340. 5арк.
9. Особова справа турецького підданого Душана Поповича що утік в Росію. Ф.711. Оп. 3. Спр. 1984. 5 арк.

10. Об издании в г. Харькове журнала «Вера и разум» под редакцией ректора Харьковской духовной семинарии Юшкова. (1906 г.). Ф.1680. Оп. 1. Опр. 162. 12 арк.
11. Об изданиях Почаевской Успенской Лавры «Союзная наука», «Катехизис союза русского народа», «Почаевский Листок», и др. и распространение их среди крестьян Подольской губернии. Из ведомления Подольского губернатора Департаменту полиции. (1914 г.) Ф. 442. Оп. 711. Спр. 175. 15 арк.
12. Особова справа болгарського архімандрита Феофіла Добрановича, що втік в Росію. Ф.128. Оп. 2. Спр.808. 9 арк.
13. Про носіння знаку Червоного Хреста, установленого в пам'ять участі в діяльності товариства попечительства за пораненими та хворими воїнами турецької війни 1877-1878. Ф. 442. Оп. 533. Спр. 47. 10 арк.
14. Предписание исполнительного комитета Ржыщевского волосного совета рабочих и крестьянских депутатов настоятельнице Ржыщевского женского монастыря от 18 июля 1918 г. о принятии строгих мер к прекращению монахинями контрреволюционной агитации. (1918 г.). Ф. 170. Оп. 1.Спр. 425. 8 арк.
15. Сведения о выходящей в г. Харькове "Церковной газеты". (1906.г.). Ф. 1680. Оп. 1. Спр. 110. 5 арк.
16. Сообщение Подольского губернатора от 20 октября 1913 г. О издании газеты "Подолия" издающейся в г. Каменце. (1911 г.). Ф.301. Оп.1. Спр.1631. 20 арк.
17. Сообщение Петербургского цензурного комитета от 18 июля 1862 г. о правилах допуска к печати произведений на украинском языке. (1862 г.). Ф. 293. Оп. 1. Спр. 552. 26 арк.
18. Циркуляр Главного управления по делам печати от 22 марта 1903 г. о запрете помещать в печати сведения об обострении отношений между христианами и еврейским населением. (1905 г.) Ф. 315. Оп. 2. Спр. 107. 4 арк.

19. Циркуляр Главного штаба от 19 декабря 1905 г. об издании нового религиозного журнала «Доброе слово». Об усилении проповеди слова Божьего с целью охранения военнослужащих от влияния революционной агитации. (1906 г). Ф. 315. Оп 2. Спр. 107. 4 арк.

II. Опубліковані джерела

20. А где же Библия // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1908. № 34. С. 118–122.

21. А. Л. Мысли при наступлении Нового года // Подольские епархиальные ведомости. 1877. №1. С. 5–10.

22. Активная борьба с алкоголизмом и роль духовенства в этой борьбе // Православная Подолия. 1907. № 16. С. 101–110.

23. Анафема революционерам // Церковная газета. 1906. № 2. С. 12.

24. Айвазов И. Международные отношения // Месионерское обозрение. 1913. № 1. С. 120-122.

25. Балканские царства // Почаевские известия. 1909. № 703. С. 2

26. Барвінський О. Професор Здзеховський про українсько-руську народність // Руслан. 1911. № 8. С. 10–12.

27. Богослужебная реформа // Христианская жизнь. 1906. № 5. С. 1-2.

28. Боротьба з хуліганством // Холмская Русь. 1912. № 4. С. 7–9.

29. Вниманию духовенства (библиографическая заметка) // Руководство для сельских пастырей. 1907. № 4. С. 109–111.

30. Войтюк Т. Згубність горілки // Почаевский листок. 1907. № 20. С. 2–3.

31. Голос Священного Синода в защиту православия в России // Православная Подолия, 1908. №5. С.152–154.

32. Голос священника про смертну кару // Вера и разум. 1906. № 1. С. 50–53.

33. Гонение на православие в России // Почаевский листок. 1909. № 47. С. 10.
34. Грушевский Г. О проповедании слова Божия на малорусском языке // Киевские епархиальные ведомости. 1906. № 8. С.45–49.
35. Димна звичка // Наука. 1902. № 7. С. 4–5.
36. До завдань церковної школи // Подолия. 1914. № 67. С 55–57.
37. До питання про боротьбу з хуліганством на селі // Вера и разум. 1913. № 6. С. 129–132.
38. Дорохольский Н. Наша сельская церковная дисциплина // Православная Подлия. 1907. №38. С. 971–975.
39. Думки про сучасну пресу // Голос церкви. 1916. № 4–5. С. 215.
40. Екземплярський В. Про смертну кару // Труды Киевской духовной Академии. 1907. № 3. С. 410–420.
41. Эремич И. О. О предмете и методе пастырского собеседования с простолюдинами // Руководство для сельских пастырей. 1862. № 11. С. 338–342.
42. Жінка та її роль у складному процесі формування національностей. // Вера и разум. 1906, № 2–7.
43. Жінка-селянка в оздоровленні села // Подолия. 1911. № 132. С. 75–78.
44. Жінка і політика // Подолия. 1914. № 4. С. 21–23.
45. Журавський А. Таємниця кохання і таємниця шлюбу // Христианская мысль. 1917. № 1. С. 5–7.
46. Заметка о проповеднических пособиях для сельских пастырей. // Подольские епархиальные ведомости. 1875. № 16. С. 93–98.
47. Замечание о ходе епархиальных ведомостей // Руководство для сельских пастырей. 1878. № 1. С. 5–7.
48. Заяц К. Напоминание уклонившемся в католицизм // Полоцкие епархиальные ведомости. 1909. № 48. С. 35–37.

49. Инокентий Борисов, архиепископ Херсонский и Таврический [перепеч.: Вологодские Епархиальные Ведомости] // Киевские епархиальные ведомости. 1868. № 14. С. 54–59.
50. К вопросу о веротерпимости // Православная Подолия. 1907. №5. С. 97-101.
51. К вопросу о политической программе православного духовенства // Православная Подолия. 1909. № 4. С. 298–291.
52. Краткие сведения о духовных училищах Киевской епархии за 1880/81 учетный год // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 48. С. 10–15.
53. Куденко А. Необхiднiсть вiдкриття селянських жiночих шкiл // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1903. № 9. С. 33–34.
54. Кудрявцев П. Сутнiсть церковного шлюбу // Руководство для сельских пастырей. 1903. № 18. С.12–14.
55. Клитин А. Обзорение Епархиальных ведомостей // Киевские епархиальные ведомости. 1898. № 21-22.
56. Красiн П. Що таке часопис // Вера и разум. 1915. № 17. С. 770–785.
57. Крупский Н. Дрижипольская битва. (Из народно-военной истории местности нынешней Киевской епархии) // Киевские епархиальные ведомости. 1910. № 34. С. 354–360.
58. Левитов П. Самогубство перед судом християнської етики // Вера и разум. 1917. № 3. С. 555–557.
59. Липковський В. Псаломщики и церковные школы // Киевские епархиальные ведомости. 1899. № 17. С. 662–665.
60. Краткие сведения о духовных училищах Киевской епархии за 1880/81 учетный год // Киевские епархиальные ведомости. 1881. № 48. С. 820–824.
61. Лебединцев Ф. Братства // Киевские епархиальные ведомости. 1862. № 8. С. 260–270.

62. Лотоцький А. Про свободу преси // Почаевський листок. 1913. № 46. С. 2–3.
63. Лучшее средство для выселения жидов из России // Почаевские известия. 1909. № 749. С. 2.
64. Любинский М. Секта штундистов, адвентистов – субботников // Православная Подолия. 1909. № 9. С. 185–187.
65. На что особенно должно быть обращено внимание духовенства в настоящее время // Подольские епархиальные ведомости. 1877. № 12. С. 321–325.
66. Несколько слов о страданиях турецких славян и о пожертвованиях в пользу их // Подольские епархиальные ведомости, 1876. № 77. С. 361–375.
67. Несколько слов о народном образовании в церковно-приходских школах Киевской епархии // Киевские епархиальные ведомости. 1872. № 5. С. 101–102.
68. Нова заверуха на Балканіі // Руслан. 1913. № 10. С. 5–7.
69. О родном языке в начальной школе // Православная Подолия. 1907. № 12. С. 265–272.
70. О необходимости самообразования для пастыря, чтоб успешно вести дело своего служения // Подольские епархиальные ведомости. 1878. № 2. С. 62–69.
71. О смертной каре // Свет печерский. 1914. № 11. С. 1-2.
72. О женском труде // Листок. 1900. № 1. С. 1.
73. О значении православных периодических изданий // Руководство для сельских пастырей. 1912. № 51. С. 200–223.
74. Остроумов С. До оновлення богослужіння // Христианская мысль. 1917. № 1. С. 123-124.
75. Памяти Т. Г. Шевченко // Церковная газета. 1906. № 3. С. 6–8.
76. Пам`яті Достоевського // Церковная газета. 1906. № 2. С. 5–7.

77. Пастырское воздействие на ослабление преступности в народе // Православная Подолия. № 47. С. 1084–1085.
78. Певницький В. Вимоги стосовно духовної журналістики у нашому читаючому суспільстві // Труды Киевской Духовной Академии. 1861. № 9. С. 389–408.
79. Паценак В. Пияцтво – найкращий друг наших ворогів // Почаевский листок. 1914. № 27. С. 3–4.
80. Петров М. Нові матеріали для вивчення релігійно - моральних поглядів М. В. Гоголя // Труды Киевской Духовной Академии. 1902. № 3. С. 238–242.
81. Пожертвования в пользу славян // Подольские епархиальные ведомости. 1877. № 2. С. 51–52 .
82. Покровський І. Про хуліганство // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1914. № 5. С. 174–176.
83. Помните русские люди // Почаевские известия. 1909. № 730. С. 3
84. Поясковский М. Религиозная жизнь // Херсонские епархиальные ведомости. 1907. № 4. С. 575.
85. Православне отьветы // Почаевский листок. 1907. № 15;16.
86. Приходько В. О лубочной литературе // Православная Подолия. 1907. № 6. С. 121–130.
87. Про високе призначення матері // Почаевский листок. 1913. № 44. С. 2–3.
88. Про причини самогубства // Свет печерський. 1914. № 4. С. 55–56.
89. Протиалкогольне виховання молоді // Нива. 1914. № 15. С. 2.
90. Рабы сынов Израиля // Почаевские известия. 1909. № 750. С. 4.
91. Ракитский М. Лучшее средство в борьбе с католицизмом // Полоцкие епархиальные ведомости. 1908. № 28. С. 235–237.
92. Райський А. Євангеліє і соціалізм // Вера и разум. 1910. № С. 370–375.

93. Речь Преосвященнейшаго Феогната, Епископа Подольского и Брацлавского, по прочтении Императорского манифеста о вступлении российских войск в пределы Турции // Подольские епархиальные ведомости. 1877. № 10. С. 167–268.
94. Речь Преосвященнейшаго Феогната, Епископа Подольского и Брацлавского при молебствии по случаю выступления в поход из города Кам'янца войск квартировавших в нем // Подольские епархиальные ведомости. 1877. № 10. С. 268–269.
95. Религия и культура // Церковная газета. 1906. № 24. С. 1–2.
96. Соколов Л. Виникнення і розвиток російської літератури // Труды Киевской Духовной Академии. № 6–9.
97. Соколов Л. Пошуки сенсу життя у романі "Брати Карамазови" // Труды Киевской Духовной Академии. 1912. № 3. С. 78–82.
98. Социализм в России // Православная Подолия. 1906. № 4. С. 274–278.
99. Степановский И. Социализм в России // Православная Подолия. 1906. № 6. С. 372–374.
100. Сумцов И. О переводе Евангелия на малорусский язык // Церковная газета. 1906. № 10. С. 6.
101. Сучасна модернова література // Труды Киевской Духовной Академии. 1917. № 3-5. С. 270-280.
102. Торжество по случаю обнародования императорского манифеста о вступлении российских войск в пределы Турции, в Каменце 20 Апреля 1877 // Подольские епархиальные ведомости. 1877. № 10. С. 270–273.
103. Украинское Евангелие // Церковная газета. 1906. № 1. С. 10–14.
104. Федоровський М. До сучасних розуміннь проблеми взаємовідносин чоловіка і жінки // Вера и разум. 1905. № 12. С. 49.
105. Фоменко К. Японія // Труды Киевской духовной Академии. 1905. № 5. С. 335–343.

106. Фоміна П. Християнська релігія, мати і діти // Вера и разум. 1905. № 1. С. 454–456.
107. Християнство в Японії // Вера и разум. 1906. № 10. С. 120–123.
108. Хто за Самодержавного Царя і хто проти // Почаевский листок. 1906. № 6. С. 1–2.
109. Циркулярная депеша Его Светлости Государственного Канцлера князя Горчакова, к представителям России при иностранных государствах от 1 ноября 1876 года // Подольские епархиальные ведомости. 1876. № 24. С. 178–180.
110. Что такое социализм и есть ли в нем что-либо похожее на христианство // Православная Подолия. 1907. № 33. С. 701–705.
111. Ювілей Шевченка // Почаевский листок. 1914. № 11. С. 2.
112. Яка школа потрібна народів // Подолия. 1914. № 74. С. 35–36.

III. Наукові видання, монографії, статті

113. Андрусишин Б. Церква в Українській державі 1917-1920 рр.(доба Директорії УНР). К.,1997. 202 с.
114. Антонович С. Короткий історичний нарис Почаївської Успенської Лаври. Сан Андреас, 1961. 56 с.
115. Бойко А. Преса православної церкви в Україні 1900–1917 рр. Культура. Суспільство. Мораль // Монографія Дн.: Видавництво Дніпропетровського університету, 2002. 308 с.
116. Біднов В. Українська Церква. Київ: Либідь, 1993. 592 с.
117. Біднов В. Релігійні видання на Україні в 1917-1919 рр. Прага, 1927. Кн. 1. С. 38-47.
118. Винниченко В. Відродження нації. К., 1991. Т.1-3.
119. Гайковський М. Реакційна діяльність православної церкви на Північній Україні (1918-1940). К., 1984. 201 с.

120. Гиглов Г. Церковные издания// Литературный процесс и русская журналистика конца XIX – начала XX века. 1890-1904. Москва, 1982. 167с.
121. Грушевський М. С. Новий період історії України, 1914-1919. К., 1992. 128 с.
122. Дашкевич Я. Київ у церковно-національній ідеології Руси-України // Різдво Христове 2000. Статті й матеріали. Львів : Логос 2001. С. 44–45.
123. Дениско Л.М. Релігійні православні періодичні видання XIX – початку XX ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Каталог / Наук. ред. О.С.Онищенко. К.: НБУВ, 2001. 221 с.
124. Денисенко В. А. "Киевские епархиальные ведомости" : основні етапи розвитку, тематика // Пам'ять століть. № 4. Київ, 1999. С. 78–92.
125. Дорошенко Д. Православна Церква у минулому й сучасному житті українського народу. - Берлін, 1940. 56 С.
126. Животко Аркадій. Історія української преси / Упоряд. авт. іст.–біогр. нарису та приміт. М.С. Тимошик. К.: Наша культура: наука, 1999. 368 с.
127. Історія релігій в Україні. В 10-ти тт. К., 1994.
128. Кашинская Печать русской православной церкви. Москва: Изд-во МГУ, 1996. 328 с.
129. Костикова Н. Типологические характеристики православной печати. Москва, 1996. 238 с.
130. Липинський В. Релігія і церква в історії України. Нью-Йорк, 1956. 124 с.
131. Лотоцький О. Церковна справа в українській державі // Тризуб 1927. № 2. С. 12-16.
132. Миронов Б. П. Социальная история России периода империи (XVIII – XX в.): в 2 – х т. Т. 1. СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. 583 с.

133. Надтока Г.М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900–1917 років. К.: Знання, 1996. 110 с.
134. Православна церква в Україні 1900–1917 років: соціально-релігійний аспект. К.: Знання, 1998. 270 с.
135. Огієнко І. І. Українська Церква: Нариси з історії Української Православної Церкви: У 2 т.: Т. 1-2. К.: Україна, 1993. 284 с.
136. Омелянчук И. Черносотенное движение на территории Украины (1904 — 1914 гг.). К., 2000. 226 с.
137. Романюк М. Українська преса Північної Буковини (1870-1918 рр.). Львів, 1998. 586 с.
138. Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. К., 2001. 255 с.
139. Танчер В. Руське православ'я. К., 1977. 156 с.
140. Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К., 1997. 198 с.
141. Ульяновський В. Церква в українській Державі 1917 - 1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) К., 1997. 319 с.
142. Христианская периодическая печать на русском языке. 1801-1917: Библиографический указатель: В 3-х тт./ Состав. Г.Л.Андреев. Нью-Йорк, 1999. 334 с.
143. Церква і релігія в Україні. Мюнхен. 1984. 98 с.
144. Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України. К.: Криниця. 1999. – 323 с.
145. Шип Н. Церковно-православний рух в Україні кінця ХІХ - початку ХХ ст. К., 1995. 128 с.
146. Шип Н. Православна церква у державотворчому процесі в Україні. К., 1997. 32 с.

IV. Колективні праці, збірки статей

147. Борисенко В.Й., Непорожня Г.А. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 рр. К., 2002. 149 с.
148. Бойко А. А. Мистецтвознавча проблематика на сторінках церковної преси 1900-1910 рр. / Зб. праць Наук.-досл. центру період. Львів, 2000. Вип.7. С. 282-295.
149. Бойко А. А. Проблеми етики на сторінках преси православної церкви (1900–1910рр.) / Українська періодика: історія і сучасність: Тези доп. і повідом. Всеукраїнська науково–теоретична конференція. (27–28 листопада 1998). Львів, 1999. С. 302–310.
150. Денисенко В. А. Висвітлення часописом "Киевские епархиальные ведомости" українських національних і моральних мотивів у церковному проповідництві // Історія релігії в Україні. Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20–22 травня 2003 року). Львів : ЛОГОС, 2003. С. 222–230.
151. Копилов А. О. Заводовський А. А. Визволення Болгарії від османського гніту та Україна // Наукові праці Кам'янець–Подільського педагогічного університету : Історичні науки. Кам'янець–Подільський. 1997. Т.1. (3.). С. 96–110.
152. Крижанівський О.П., Плохій С. М. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Книга 3. К., 1994. 336 с.
153. Мартирологія українських церков: У 4-х тт. Торонто, Балтімор, 1987.
154. Русское православие: вехи истории / Науч.ред. А. Клебанов. Москва, 1989. 486 с.
155. Романюк М. Галушко М. Українські часописи Коломиї 1885–1994. Львів. 1996. 239 с.
156. Історія української дожовтневої журналістики / Під ред. О. Дея. Львів, 1983. 510 с.

157. Історія православної церкви в Україні // Збірник наукових праць. К. : Четверта хвиля, 1997. 292 с.
158. Періодичні видання Подільської губернії (1838-1917 рр.): Показчик / Укл. Н. Сидоренко, О. Сидоренко, В. Фінклер, О. Школьна. Л.-К., 1999. 98 с.
159. Школьная О. Мета і функції провінційної релігійної періодики кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі видань Катеринославської губернії 1872–1917 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність. Доп. та повід. VI Всеукр. Наук.-теорет. Конф. 11–13 трав. 2000 р. Львів, 2000. С. 97-103.

V. Автореферати дисертацій

160. Денисенко В. А. Часопис "Киевские епархиальные ведомости" в історії національно–духовного життя України (1861–1918) // Автореф., к.і.н. К., 2004. 22 с.
161. Чиркова О.А. Православна церква в Україні в кінці XVIII–XIX ст. (на матеріалах "Киевских епархиальных ведомостей", "Полтавских епархиальных ведомостей", "Черниговских епархиальных ведомостей") // Автореф., к.і.н. Київ, 1998. 18 с.